

HACCIN KÜLTÜREL ETKİLERİ: AFRİKA ÖRNEĞİ SOCIAL IMPACTS OF PILGRIMAGE: THE EXAMPLE OF AFRICA

Hasan YAVUZ

Dr., Milli Eğitim Bakanlığı

hasanyavuz16@hotmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0003-2156-4828

Öz

Bu çalışmada Afrika'da Müslüman hacıların hac yolculukları esnasında diğer memleketlerle olan iletişimi ve bu iletişim sonucunda Afrika özelinde yaşanan kültürel etkileri ele alınmıştır. Bu tespitlerin yapılabilmesi amacıyla ilgili tarih eserleri, seyahatnameler ve araştırmalardan istifade edilmiştir.

İslâm dininin temel şartlarından biri olan hac ibadeti, dünyanın dört bir tarafında yaşayan Müslümanların hac yapma isteği sayesinde İslâm tarihi boyunca önemini korumuştur. Bunun bir yansıması olarak Afrikalı Müslümanların hacetmek konusundaki gayretleri de bu coğrafyada geniş bir alana yayılan hac yollarını oluşturmuştur. Ulaşım vasıtalarının günümüzde olduğu gibi yaygın olmadığı dönemlerde bu yolculuklar uzun zamanlar almaktaydı. Hac yolculuğuna çıkan hacılar, yolculukları esnasında birçok bölgeden geçerek Hicaz'a varmaktaydılar. Bu yolculukları esnasında kendi kültürlerini farklı toplumlara taşıdıkları gibi; farklı toplumların kültürlerini de kendi toplumlarına aktarmaktaydılar. İslâm dininin ve çeşitli mezheplerin yanı sıra Arap dilinin ve birçok kültür unsurunun Afrika'nın farklı bölgelerine yayılmasına katkı sağladı. Bu sayede birçok Afrika ülkesi halen Arapça dilini kullanmaktadır. Örneğin Afrika'nın en yaygın mezhebi olan Mâlikî Mezhebi'nin burada yayılmasında hac yolculukları etkili olmuştur. Bunlara ek olarak hacılar, yolculukları esnasında farklı memleketlerde gördükleri teknik ve mimari alandaki bir takım bilgi ve tecrübeyi de memleketlerine götürdüler. Ayrıca birçok âdet ve geleneğin taşıyıcısı oldular.

Anahtar Kelimeler: Afrika, hac, hac yolu, kültür, İslâm

Abstract

This paper aims to examine Africa's Muslim pilgrims' contact with the other countries and social impacts emerging as a result of this contact with a special emphasis on Africa. It uses general history works, travel books, and special researches in order to observe the impacts of pilgrimage journeys.

The pilgrimage, which is one of the pillars of Islam religion, has maintained its importance throughout the history of Islam, thanks to the desire of Muslims living all over the world to make pilgrimage. The desire of African Muslims to make pilgrimage created the pilgrimage routes that spread across a wide area in Africa. These journeys took a long time in a period when the means of transportation were not as common as they are today. When the pilgrims went on their pilgrimage, they reached Hijaz, passing through many regions. As the pilgrims carried their own cultures to different societies during this journey, they brought the cultures of different societies to their own societies. These journeys

contributed to the spread of various branches of culture such as Islam, sects, and Arabic language in the different regions of Africa. As a result, many African countries still use Arabic language. Pilgrimage journeys had influence on the spread of the Maliki sect in Africa, which is the most common sect of Africa. Pilgrims took the technical and architectural developments they saw through journeys in different countries to their hometowns. At the same time, pilgrims became conveyors of many manners and customs.

Keywords: Africa, Pilgrimage, Pilgrimage Route, Culture, Islam

Giriş

Kökleri Hz. İbrahim'e kadar dayanmakta olan hac, İslâm dininin beş temel ibadetinden birisidir. İlk dönemden itibaren her yıl dünyanın dört bir tarafından çok sayıda Müslüman Mekke ve Medine'yi ziyaret amacıyla uzun süreli yolculuk yapmaktadır.¹

Uzun ve yorucu hac yolculuklarının yapıldığı en önemli yerlerden biri de Afrika'dır.² Bazen büyük bazen de ulemadan bir zatın başkanlığında oluşturulan küçük kervanlarla yola çıkan Afrikalı hacıların bir kısmının kullandığı güzergâhın uzunluğu Atlas Okyanusu'ndan Kızıldeniz'e kadar 3200 km'yi bulmaktadır.³

Yolculukları aylar ve yıllar bulan hacılar, bu yolculuklar esnasında farklı bölgeler, kıtalar: diller ve dinlerle karşılaşmaktadır. Hac yolcularının bu farklılıklarla karşılaşması tarih boyunca kültür ve ekonomi gibi birçok alanda çeşitli etkileşimlere sebep olmuştur.⁴ Bu çalışmada ise Afrika özelinde haccın kültürel etkileri üzerinde durulacaktır.

1. Kültürel etki

Hac mevsimlerinde hacıların gidiş dönüş yollarındaki mekânlar, medeniyet ve kültürlerin karşılaşmalarını sağlıyordu. Hac kervanları geçtikleri ülkelere kültür, kelime, hikâye, âdet ve değerlerini de taşımıştır.⁵ Bu sayede kervanlar, ülkeler arasındaki kültür alışverişine katkıda bulunarak toplumların birbirini tanımalarına ve farklı toplumlarda bulunan yeniliklerden birbirlerinin haberdar olmasına yardımcı olmuştur.⁶ Dolayısıyla hac yolculukları bireylerde hatta toplumlarda kültür alanında ciddi değişikliklere sebep olmuştur. Örneğin Batı Afrikalı Şeyh Muhyiddin,

¹ Salim Ögüt, "Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996), 14/390.

² Bazı Afrikalı hacıların bu uzun ve zorlu hac yol güzergâhını aşmaları iki yıl sürmekteydi. Geri dönmeme ihtimali üzerine bazı hacı adayları eşlerini boşayarak yolculuğa çıkmaktaydı. M. Murat Kargılı, *Kutsal Yolculuk Hac: Kartpostallarla Hac Yolu* (İstanbul: Denizler Kitabevi, ts.), 57.

³ Küçük kervanların başındaki alimler aynı zamanda hukukî davalara da bakardı. Münzir Muhammed Hayik, "Kavafilü Hacı İfrikıyye el-Garbiyyeti ve Devruhe fi el-Alakati v'el-Tevasuli Abra Şemeli el-Karrati", *Mü'temiru Tarik'ul Hacı fi Afrika* (Hortum, 2016), el-Kitabu es-Sülüsü/142-146.

⁴ Bernard Lewis, *Ortadoğu*, çev. Selen Y. Kölay (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2003), 269.

⁵ Abdulhadi el-Taziyyü, "Tariku el-Hacı Ba'de el-Sakafi vel-Hazari", *Turuku'l-Hacı: Cüsurun Li't-Tevasuli el-Hazari Beyne'l-Şuubi* (Kahire, 2002), 9-29.

⁶ Murat Gökhan Dalyan, *Kervandan Demiryollarına Kadar yol ve Yolculuk (Kervanlar, Tüccarlar, Hacılar, Yolcular ve Eşkiyalar) Kervan* (Ankara: Altınpost Yayıncılık, 2014), 244.

haccdan döndükten sonra hac yolculuğu esnasında kazandığı kültür sayesinde ülkenin önemli simalarından olmuştur.⁷

Afrika'da hac yolculuğuna çıkan hacılar, gittikleri bölgelerden ilim ve kültür olarak yeni tecrübeler kazanmakta, yollarının üzerinde bulunan Tunus, Fas, Cezayir, Mısır ve Hicaz'da kazandıkları kültürleri kendi memleketlerine taşımaktaydılar.⁸ Aynı zamanda ülkeler ve bölgeler arasında haber ve postaların gönderimine de katkı sağlıyorlardı.⁹ Hacılar, hac yollarında kazandıkları tecrübe sayesinde toplumlarına rehberlik yapıyorlardı. Aynı zamanda yol boyunca uğradıkları toplumlarla kaynaşarak tecrübelerini onlara aktarıyorlardı.¹⁰

Bütün İslâm toplumlarında olduğu gibi Afrika'da da hac ibadetinin kutsiyeti nedeniyle hacılara saygı duyulmaktaydı.¹¹ Mesela Afrika'da Çad Gölü'nün etrafında oturan Müslüman kabileler hacı adaylarına büyük saygı göstermekteydi. Bu nedenle Hacı Muhammed Emin Kanimi, Libyalı olmasına rağmen ilim tahsil edip haccettikten sonra Çad Gölü çevresine yerleşmiş ve yaptığı çalışmalarıyla iyi bir konum kazanmıştı.¹²

Bu uzun ve zorlu yolculuktan sonra hac ibadetini ifa ederek hacı olanlara Afrikalı Müslümanlar oldukça değer verirdi. Osman Dan Fadio'nun hocası zor şartlar altında hac yaptığından kabilesi tarafından saygı ve hürmet görmüştür.¹³ Osmanlı Dönemi'nde de Tunus'ta beylerbeyi seçilirken hacı olması tercih edilmekteydi.¹⁴ Berberi bir kabileye mensup üç kardeş hac yolculuğuna çıkmış ve birisi hac esnasında vefat etmişti. Bu üç kardeşin hac yapmalarından dolayı onların soyundan gelen kabileye "el-Huccac" ismi verilmiştir.¹⁵

Bu yolculuk güzergâhındaki bazı noktalar bilhassa hacıların konakladığı, dinlenip ihtiyaçlarını giderdiği mekânlardır. Bu tür toplanma yerleri hassaten kültürel ve hemen her anlamda etkileşim merkezi vazifesi görmektedir. Örneğin Batı Afrika'da bulunan Hevsa bölgesi, Batı Afrikalı hacıların yol güzergâhı üzerinde bulunduğu için hacılar Hicaz'a gidiş ve dönüşlerinde burada konaklamaktaydılar.

⁷ B. G. Martin, *Sömürgeciliğe Karşı Afrikada Sufi Direniş*, çev. Fatih Tatlılıoğlu (İstanbul: İnsan Yayınları, 1988), 73.

⁸ Muhammed Kemaleddin İmam, "Tarikun el-Hacci ve Kavafiluhu: fi el-Tarihi el-Sekafiyü", *Turuku el-Hacci: Cüsurun Li't-Tevasuli el-Hazari Beyne el-Şuubi* (Kahire, 2002), 361-374.

⁹ Will Durant, *İslam Medeniyeti*, çev. Orhan Bahaeddin (İstanbul: Tercüman Gazetesi, ts.), 75.

¹⁰ Ahmet Kavas, "Hac İbadetiyle Taçlanan Afrikalılar", *Din ve Hayat TDV İstanbul Müftülüğü Dergisi* 3 (2007), 64-68.

¹¹ İsa Abidoğlu, *Bir Sosyal Fenomen Olarak İslam'da Hac Olgusu* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2021), 218.

¹² Muhammed Salih Eyyüb, "Devru Rihleti'l Hacci fi el-Tekaribi Beyne Kabaili Ğarbi Afrikiyya Havle Buhayratu Şad", *Mü'temiru Tarik'ul Hacci fi Afrika* (Hortum, 2016), el-Kitabu el-Sebia/99-134.

¹³ Kemal Kahraman, *Afrika'da Bir Direniş Öyküsü Osman Dan Fodio ve Sokoto Hilafeti* (İstanbul: İlke Yayıncılık, 2017), 161.

¹⁴ Gülgün Üçel, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 227.

¹⁵ Paul Marty, *Etude Sur L'islam Et Les Tribus Maures: Les Brakna* (Paris: Ernest Leroux, 1921), 216.

Hacıların Hevsa bölgesinde bir müddet konaklaması bu bölgenin ilim ve kültür alanında canlanmasına sebep olmuştur.¹⁶

2. Mezheplerin Yayılmasına Etkisi

Hac yolları mezhep, fikir görüşlerinin etkileşimine ve yayılmasına katkı sağlamaktaydı. Hac için Hicaz bölgesine gelen Afrikalı hacılar Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret etmek için Medine'ye uğradıklarında İmam Mâlik ve öğrencilerinin derslerine katılmışlar¹⁷ hatta bazı hacılar Medine'de bir dönem kalarak Mâlikî fikhini öğrenmişlerdi. Bunlardan birisi olan Mısırlı İbn'ül-Kâsım gördüğü rüyadaki şahsın yanına ilim elde etmek için gitmesi tavsiye edilmesi üzerine hac için gittiği Medine'de İmam Mâlik'i görmüş ve onun fıkıh halkasına katılmıştı.¹⁸ Böylece hac için gelenler ilim tahsil ederek memleketlerinde Mâlikî ve Eş'arî Mezhebi'nin yayılmasında etkili olmuştular.¹⁹

İdrîsîler, Murâbitlar ve Muvahhidler Dönemi'nde Mağrib bölgesinde Mâlikî Mezhebi'nin halk ve idareciler arasında yayılmasında hac yolculuklarının büyük katkısı bulunmaktaydı.²⁰ Nitekim Memlûkler Dönemi'nde Mısır'da Mâlikîlik güçlenmiş, hukuki alanda etkinliği artmış ve Şafilik ile beraber hâkim iki mezhepten birisi olmuştu. Nihayet bu mezhep Kuzey Afrika'yı aşarak Endülüste de yayılmıştı. Bu etkileşime dikkat çeken İbn Haldun, Mâlikîliğin Afrika'da en önemli yayılma sebebi olarak hac yolculuklarının olduğunu ifade etmiştir.²¹

Mâlikîlik, Batı Afrika'da bilhassa 11. yüzyıldan itibaren yayılmaya başlamıştı. Mansa Musa ve Askiya Muhammed gibi Batı Afrikalı yöneticiler hac dönüşü memleketlerine Mısır'dan Mâlikî âlimler davet ederek medreseler kurmuşlardı.²² Örneğin bir defasında Mansa Musa, hac dönüşünde Mısır'da Mâlikî Mezhebi'ne ait pek çok kitabı alarak ülkesine götürmüştür. Ayrıca Mâlikî fakihî olan Abdurrahman'ı ve bazı ilim adamlarını ülkesine davet ederek Mali'ye götürmüştür.²³ Askiya Muhammed, memleketi olan Tuvvat'ta İmam el-Meğili ve İmam Suyuti gibi âlimlerden destek alarak Mâlikî Mezhebi'ne göre eğitim sistemi oluşturmuştur. Bundan sonraki dönemlerde Batı Afrikalı kralların hac yolculukları

¹⁶ Üsâme Müğajî İmam, "Devru Rihleti el- Hacci fi Neşri el-Sekafeti ve'l Ulumi el-İslamiyyeti fi Biladi el-Hevsa", *Mü'temiru Tarik'ul Hacci fi Afrika* (Hortum, 2016), el-Kitabu el-Rabia/144-153.

¹⁷ Mustafa el-Bekri el-Tayyib el-Şeyh el-Hadi, "Devru Kavafili el- Haccici fi Neşri el-Mezhebi el-Malikiyyi fi Afrikiyya", *Mü'temiru Tarik'ul Hacci fi Afrika* (Hortum, 2016), el-Kitabu el-Rabia/168-181.

¹⁸ Bilal İbrahimoğlu, *Abdurrahman İbnü'l-Kasım ve Maliki Mezhebi İçerisindeki Konumu* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 13.

¹⁹ Muhammed Buzenkad, "Rihletü'l Hacci bi'l Garbi es-Sahraviiyi Hilale'l Fetratil İsta'mariyyeti", *Mü'temiru Tarik'ul Hacci fi Afrika* (Hortum, 2016), el-Kitabu es-Sani/41-58.

²⁰ İmam Malik hayatta iken öğrencilerinden Abdurrahman b. Kasım, Osman b. Hakem tarafından Malikilik Mısır'da yayılmaya başlamıştı. Muhammed İzzeddin Guryani, *Mezhebü'l-Maliki en-Neşetü ve'l Mevatini ve Eseruhu fi'l İstikraü'l İctimaiyyi* (Trablus: Camiatü'l Da'vetü'l İslamiyyetü, 2010), 19.

²¹ Hasan Mekki Muhammed Ahmed, "Turuku el-Hacci el-Afrikiyyeti el-Kadimeti el-Tekalidi ve el-Meğza ve'l Mazmunu", *Mü'temiru Tarik'ul Hacci fi Afrika* (Hortum, 2016), el-Kitabu el-Sedis/101-107.

²² Mudasiru Musa, *Batı Afrika'nın İslamlaşması ve Songhai İmparatorluğu (M.1464-1591)* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 57.

²³ Hayik, "Kavafilü Haccici İfrikiiye el-Garbiyyeti ve Devruhe fi el-Alakati v'el-Tevasuli Abra Şemeli el-Karrati", el-Kitabu es-Sülüsü/142-146.

da Mâlikî Mezhebi'nin kökleşmesine katkı sağlamıştır. Özellikle onların hac güzergâhında bulunan Fizan gibi bölgelerde yayılmasına katkı sağlamıştır.²⁴

Yol boyunca kurulmuş olan zaviyeler de mezhep görüşlerinin öğretildiği kurumlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira hac yollarında kurulan zaviyelere gelen hacılar bu zaviyelerde bazı dersler görüyorlardı. Senusi zaviyelerinde kalan hacılara Mâlikî Mezhebi'nin fıkhi öğretildiği için, bu zaviyeler Mâlikîliğin ve Senusiliğin yayılmasına katkı sunmaktaydı.²⁵

Batı Afrikalı ve Mağripli hacılar Medine'yi hac dönüşü ziyaret etmekte çok gayretliydi. John Lewis, Mağriplilerin Medine'yi ziyaret etmedeki isteklerinin bir sebebi olarak Mâlikî Mezhebi'nin imamı olan İmam Mâlik'in kabrinin burada bulunmasını göstermektedir.²⁶

3. Teknolojinin Yayılmasına Etkisi

Hacılar hac yolculuğu esnasında geçtikleri bölgelerde gördükleri cami, mescit, medrese ve benzeri mimari yapıların benzerlerini memleketlerinde yapmaya çalışmışlardır.²⁷ Mansa Musa 1324 yılında hac dönüşü çok sayıda yabancı bilim ve teknik adamı ülkesine davet etmiştir. Bu davete icabet edip Mali'ye gelerek yerleşenlerden birisi de Endülüslü mimar Ebû İshâk Sahili idi.²⁸ Bu büyük mimar, Tinbüktü Ulu Camii'ni ve Madugu Sarayı'ni yeni bir mimari üslupla inşa etmiş²⁹ ve hac dönüşünde Mısır'dan birçok teknik malzemeyi Mali'ye getirtmiştir.³⁰

Bornu Devleti'nin hükümdarı May İdris (1564-1596), hac yolculukları sırasında gördüğü taş mimari yapılar tarzında kendi ülkesinde tuğladan mescitler yaptırmıştır.³¹ May İdris, hac yolculuğu esnasında Osmanlı Devleti'nin askeri yapısını gözlemlemiş ve ateşli silahlarla ordusunu donatmak için Osmanlı Devleti'nden teknik asker getirerek tüfekleri kullanmayı askerlerine öğrettirmiştir.³²

²⁴ Ebu Abdullah Muhammed b. Halil İbn Galbun, *Tarih-i İbn Galbun Derbeyanı Trablusgarb*, çev. Mehmed Nehceddin (İstanbul: Ceride-i Havadis Matbaası, 1284), 5.

²⁵ Ahdar Şerid, "Devru el-Tarikati el-Senusiyyeti fi el-Neşri el-İslami fi Afrikiyye", *Mü'temiru Tarik'ul Hacci fi Afrika* (Hortum, 2016), el-Kitabu es-Sebia/219-236.

²⁶ John Lewis Burckhardt, *Arabistan Seyahatleri*, çev. Yusuf Yazar (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2019), 365.

²⁷ Halid Muhammed Muhammed Ali, "Eseru Rihlete el-Hacci Ala el-Enşitati el-İkdisadiyyeti fi Garb-ı Afrikiyye fi el-Fetrati Kable ve Ba'de el-İsti'mari", *Mü'temiru Tarik'ul Hacci fi Afrika* (Hortum, 2016), el-Kitabu es-Sebia/27-48.

²⁸ Vincent Monteil, *Afrika'da İslam*, çev. İzzet Tanju (İstanbul: Pınar Yayınları, 1992), 90.

²⁹ Kevin Shillington, *Afrika Tarihi*, çev. Halil Doğan Aydoğan (İstanbul: İnkilâb Yayınevi, 2020), 167.

³⁰ Sabah İbrahim Şeyhali, "Eseru Rihlete el-Hacci fi Nüşüi el-Vazaifi ve el-Müessesati el-İdariyyeti ve Tetavvuruhe fi Biladi el-Sudane el-Garbiyyi", *Mü'temiru Tarik'ul Hacci fi Afrika* (Hortum, 2016), el-Kitabu el-Sebia/1-26.

³¹ Ahmet Kavas, "Afrika'da İslam'ın Yayılışı", *Afrika'da İslamiyet –Dünü, Bugünü, Yarını-*, ed. Ahmet Kavas (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 147-177.

³² Ahmet Kavas, *Osmanlı'nın Merkezi Afrika'ya Açılan Kapısı Fizan Sancağı* (İstanbul: Alelmas Yayıncılık, 2018), 268.

Hac yolcuları Kahire gibi büyük şehirlere uğradıklarında şehirdeki birçok şeyi ayrıntılı bir şekilde gezerek not almışlardır. Sokaklarda bulunan taşıma araçlarını, yolların bakımlılığını ve pazarların yapılarına dikkatlerini etmişlerdir.³³

4. Arapçanın Yayılmasına Etkisi

Afrikanlı hacılar hac yol güzergâhında bulunan ilim halkalarına katılırlardı. Yaygın ilim dili Arapça olduğundan ilim adamlarından istifade etmek için Arapça öğrenmeleri gerekiyordu.³⁴ Zamanla Kuzey ve Batı Afrika'da da yaygın bir eğitim dili olmaması üzerine Arapça eğitim dili olarak kabul edilmiştir.³⁵ Vincent Monteil, Batı Afrika'da bilgi kültürünün yazı dili olarak Arapça öğrenildikten sonra oluştuğunu, bunu kazandıranın da İslâm olduğunu ifade eder.³⁶

Batı Afrikanlı Müslüman kralların gerçekleştirdiği meşhur hac yolculukları Arap dilinin bölgede yaygınlaşmasına katkı sağlamıştır.³⁷ Bu krallardan en meşhurları olan Mansa Musa ve Askiya Muhammed'in hac dönüşü ülkelerine birçok âlim ve Arapça kitap getirmeleri Batı Afrika'da Arapçayı geliştirmiş ve Arapçanın ortak bir ilim ve kültür dili olmasını sağlamıştır. Afrika'da yaşayan idareciler ve ilim adamları Arap dili ve hac sayesinde İslâm dünyasıyla iletişim kurmuştur.³⁸ Darfur, Nubye, Kahire ve Trablusgarp'tan gelen hac kervanları bu iletişimi canlı tutmaktadır. Kanim ve Bornu sultanlıklarında da Arapça eğitim yapıldığı için Arapça idareciler arasında da bilinmektedir.³⁹

Arapça ile iletişim yeni kültürel etkileşimlere sebep olmuştur. Bu durum atasözlerinde, şiirlerde ve konuşmalarda kendini göstermiştir. Afrikanlı hacılar Arap dilinden etkilendikleri gibi Arapça dilbilgisi yöntemlerinden de etkilenmişlerdir. Onlardan bazıları dilbilgisi üzerine önemli notlar kaydetmiştir. Bu alanda hac yollarında birçok not tutulmuş, şiir ve atasözleri yazılmıştır.⁴⁰

Mağripli hacılar, yolculuk yaptıkları bölgelerin isimlerini, su almak için durdukları kuyuları ve dinlendikleri mekânları şiirlerinde kullanmışlardır.⁴¹ Şeyh Abdülkadir et-Taliki, hac yolculuğunda yazdığı şiirlerinde Berberilerin hac için

³³ Aıgul Aslaeva, *XIX-XX. YY. Tatarca Yazılan Hacnameler* (Konya: Necmeddin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 37.

³⁴ Ahmed Kasım Ahmed, "Turuku Kavafili el-Tüccari ve'l Hacci fi el-Sudane el-Evsati ve Eserihi fi Revdidil el-Alakati Beynehü ve Beyne el-Şimali ve'l Meşriki el-İslamiyyi", *Mü'temiru Tarik'ul Hacci fi Afrika* (Hortum, 2016), el-Kitabu es-Sülüsü/16-28.

³⁵ Taha Abdurrahman Sakin, "Devru Rihleti el-Hacci ve Eseruhe fi Te'limi el-Lügati el-Arabıyyeti fi Afrikiyye Nijerya Nemuzecen", *Mü'temiru Tarik'ul Hacci fi Afrika* (Hortum, 2016), el-Kitabu el-Rabia/188-204.

³⁶ Monteil, *Afrika'da İslam*, 75.

³⁷ Sakin, "Devru Rihleti el-Hacci ve Eseruhe fi Te'limi el-Lügati el-Arabıyyeti fi Afrikiyye Nijerya Nemuzecen", el-Kitabu el-Rabia/188-204.

³⁸ Kasım Ahmed, "Turuku Kavafili el-Tüccari ve'l Hacci fi el-Sudane el-Evsati ve Eserihi fi Revdidil el-Alakati Beynehü ve Beyne el-Şimali ve'l Meşriki el-İslamiyyi", el-Kitabu es-Sülüsü/16-28.

³⁹ Davut Dursun, "Çad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1993), 8/154.

⁴⁰ Sami Mazi İbrahim, "Eseru Turuki el-Hacci fi el-Tevasuli el-Lügaviyyi (Dirasetün Epistemolojiyyetün)", *Mü'temiru Tarik'ul Hacci fi Afrika* (Hortum, 2016), el-Kitabu el-Rabiü/1-31.

⁴¹ el-Tazıyyü, "Tariku el-Hacci Ba'de el-Sakafi vel-Hazari", 9-29.

Sudan üzerinden çıktıkları yolculukta karşılaştıkları zorlukları ve güzellikleri resmetmiştir.⁴²

Hac yolculuğuna çıkanlar yolculuk esnasında uğradıkları yerlerde edindikleri yeni bilgi ve kültürleri yazarak kaydetmişlerdir. Böylece bazı hacılar hac güzergâhlarında gördükleri yerler hakkında oldukça değerli bilgiler vermişlerdir. Cezayir, Tunus, Trablusgarp ve Mısır'dan geçen seyyahların kitaplarındaki bilgileri bu hususa örnek verebiliriz. Mesela meşhur seyyahlardan olan Muhammed b. Hüseyin Vertelani, iki veya üç defa hac yolculuğu yapmış, geçtiği bölgelerde âlim ve şeyhlerle görüşmüş ve özellikle Cezayir hakkında değerli bilgiler vermiştir.⁴³

Hacıların gittikleri bölgenin âlimleriyle görüşüp onlardan istifade edebilmeleri için Arapça bilmeleri önemliydi. Bu durum okullarda Arapçaya özel önem verilmesini birçok Afrika ülkesinde Arapçanın ilerlemesini sağlamıştır.⁴⁴ Nijerya'da İslâm'ın ve Arap dilinin yayılmasında ulemanın da ayrı bir yeri vardır. Osman Dan Fodio, Abdullah b. Fodio, Muhammed Bin Kişnevi bu konuda en gayretli kimselerdir.⁴⁵

5. Ziyaret Geleneğine Etkisi

Hac yolcuları gittikleri şehirlerde peygamberlerin ve salih kişilerin kabirlerini ziyaret ediyorlardı. Müslüman hacılar İskenderiye'de bulunan Danyal peygamberin kabrini ve diğer evliyaların kabirlerini ziyaret etmeye önem verirlerdi. Ayyaş'ı'de hac yolculuğu yaptığı esnada uğradığı yerlerdeki mescit, zaviye ve birçok salih kişinin kabrini ziyaret etmiştir.⁴⁶ Mısır'a uğrayan hacılar Kahire'de İmam Şafi'nin, Zeyneb b. Ali'nin türbelerini ziyaret etmekteydi. Mececi, İskenderiye'de Ebi'l Abbas el-Mursi gibi âlimlerin ve şeyhlerin mezarlarını, Trablus'ta Abdul-Hafız Mufazzal'ı ziyaret etmiştir.⁴⁷ Ahmed Salahaddin Bey, Akdeniz'de hac yolculuğu esnasında Rodos'a uğradıklarını Borozani Ali Baba ve Murad Reis'in türbelerine giderek kurban kestiklerini ifade etmiştir.⁴⁸

Mececi, hac yolculuğunda uğradığı Mısır'da gezilecek yerleri ayrıntılı olarak zikretmiştir.⁴⁹ Kahire'de bulunan El-Ezher, Amr ibnu'l-As, el-Husseyin ve 1857

⁴² Adem Abdullah Cingutu, "Edebu el-Rihleti fi Edei Menesiki el-Hacci ve'l Umreti Lilşeyh Abdülkadir el-Taliki", *Mü'temiru Tarik'ul Hacci fi Afrika* (Hortum, 2016), el-Kitabu es-Sebia/203-218.

⁴³ Ebu'l-Kasım Sa'dullah, *Tarih'ul-Cezairi's-Sekafi: 1500-1830* (Beyrut: Darü'l-Garbi'l-İslami, 1998), 2/395.

⁴⁴ Sakin, "Devru Rihleti el-Hacci ve Eseruhe fi Te'limi el-Lügati el-Arabiyeti fi Afrikiyye Nijerya Nemuzecen", el-Kitabu el-Rabia/188-204.

⁴⁵ Amir İsmail Davud, "İshemetü Turuki el-Hacci fi Neşri el-İslami ve'l-Lügati el-Arabiyeti fi Nijerya", *Mü'temiru Tarik'ul Hacci fi Afrika* (Hortum, 2016), el-Kitabu el-Rabia/32-47.

⁴⁶ Avatife binti Muhammed Yusuf Nevvab, *Kitebu'l-Rihleti fi'l Mağribi'l Aksa Masdarun min Masadirin Tarihi'l Hicaz Fi'l Karneyni'l Hadi Aşara ve'l Seni Aşara'l Hicriyyin* (Riyad: Daratü'l Meliki'l Abdülaziz, 1429), 56.

⁴⁷ Zühri Velid, "Edebü'l Rihleti'l Cezairiyyin ila Mekkete ve'l Medinete: Dirasetün Vasfiyyetün Tahliyye", *Mecelletü'l Dirasetü'l Lügaviyye ve'l Edebiyye* 1 (2012), 149-169.

⁴⁸ Ahmed Salahaddin Bey, *Kâbe Yollarında Surre Alayı Hatıraları*, ed. Yusuf Çağlar - İsmail Kara (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 45.

⁴⁹ Velid, "Edebü'l Rihleti'l Cezairiyyin ila Mekkete ve'l Medinete: Dirasetün Vasfiyyetün Tahliyye", 149-169.

yılında İstanbul'da bulunan Nuru Osmaniye gibi inşa edilen Mehmed Ali Paşa Camii'ni ziyaret etmişlerdir.⁵⁰

Mağribli hacılar önemli İslâm şehirlerini ziyaret etmeye önem vermektedir. El-Hac Ömer, hacdan sonra Şam ve Kudüs'e gitmiş ve ardından üç sene Medine'de kalmıştır. El-Hac Ömer, hac dönüşü Mısır, Fizan, Bornu, Kano ve Sokoto'ya uğrayarak bu şehirlerde önemli ziyaretgâhları ziyaret ederek memleketine dönmüştür.⁵¹

Hac yolculuğuna çıkan hacı adayları birçok memlekete uğramaktaydı. Mali'nin önemli âlimlerinden olan Abdurrahman Sise, 1894 yılında Mali'den hac yolculuğuna ailesiyle beraber çıkmıştır. Gana, Veday, Kamerun, Darfur ve Nijerya gibi birçok İslâm diyarını gezerek dokuz yılda Mekke'ye gitmiştir. Mekke ve Medine'de bir yıl kalmış, dönüş yolunda Veday, Niamei, Kamerun, Bandiagara ve Dori şehirlerinde bir müddet ikamet etmiş, on iki yılın ardından memleketine dönmüştür.⁵²

5. Misafirperverliğe Etkisi

Hac yolculukları kabileler arasında kaynaşmaları sağlıyordu. Bagirmi bölgesinde hac sayesinde kabileler arasında sosyal, siyasi ve kültürel anlamda kaynaşmalar yaşanmıştır.⁵³ Aynı zamanda hacılar, yolculuk esnasında uğradıkları köy ve şehirlerde bazen misafir edilip ikram görmüşlerdir. Hac kafilesinde bulunan imam ve kadı gittikleri yerlerde insanların meselelerine çözüm bulmaya çalışırlardı.⁵⁴ İbn Battûta, hac yolculuğu esnasında Tunus'ta oluşturulan kervana kadı seçilmiş ve yol üzerindeki bazı köylerde kendilerine sorulan suallere cevap vermiştir.⁵⁵

Hac yolları bölgeye göre kısmen değişse de oldukça uzun mesafelerden oluşuyor, bu da pek çok meşakkati beraberinde getiriyordu. Hacca giderken veya dönerken yolcuların barınma ve iâşe başta olmak üzere pek çok konuda ihtiyaçları oluşmaktaydı. Böyle zamanlarda yol güzergâhında yaşayan Müslümanların devreye girdiklerini, hacılara yardım ettiklerini görmekteyiz. Nitekim Evliya Çelebi, Mısırlıların üç gün üç gece hacıları karşılayarak yemekler hazırladıklarını, bu karşılamaların dillere destan olduğunu ve bu karşılamaya "hacı sefası askeri" ismi verilmekte olduğunu ifade etmektedir.⁵⁶ Ömer el-Futi, hac yolculuğu için Mısır'da bulunduğu esnada Mısırlı bir görevli onu evinde misafir etmiştir. Ev sahibi aynı zamanda Ömer el-Futi için Mısır'dan Mekke'ye yolculukları esnasında gerekli

⁵⁰ Aslaeva, *XIX-XX. YY. Tatarca Yazılan Hacnameler*, 37.

⁵¹ Bimeba, "Tariku'l el-Hacci bi Garbi Afrikiyye: Kiraetun Tarihiyyetun fi el-Eseri el-Hazariyyi Lirihleti el-Hacci Ömer el-Futi", *el-Kitabu es-Sülüsü/29-42*.

⁵² Ahmet Kavas, "Batı Afrika'da Fransız Sömürgeciliği Karşısında Malili Marabuların Mücadelesi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2006), 67-102.

⁵³ Eyyüb, "Devru Rihleti'l Hacci fi el-Tekaribi Beyne Kabaili Garbi Afrikiyya Havle Buhayaratu Şad", *el-Kitabu el-Sebia/99-134*.

⁵⁴ Mulay Belhamisi, *El-Cezairü Min Hilali Rihlete'l Mağribiyyeti fi'l Ahdi'l Osmaniyyi* (Cezair: Şirketü'l Vataniyye, 1981), 26.

⁵⁵ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battûta Tanci, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019), 25.

⁵⁶ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Mısır-Sudan-Habeşistan-Somali-Cibuti-Kenya-Tanzanya*, ed. Seyyit Ali Kahraman (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011), 10/1/485.

malzeme ve erzakları satın almış ve güzel bir şekilde misafirperverlik göstermiştir.⁵⁷

6. Evliliğe Etkisi

Hac yolculuğu uzun ve birçok tehlikeyi barındırdığı için hac yolculuğuna çıkan bazı kimseler eşini veya eşlerini boşamaktadır. Veya hacca giden kimseden kadının ailesi eşini boşamasını isteyebilirdi. Çünkü bu yolculuğun sonunda hacının ne zaman döneceği veya dönüp dönemeyeceği belli değildir.⁵⁸

Hac yolculukları esnasında evliliklerle beraber yeni aileler ortaya çıkmaktadır. Muhammed el-Fakih el-Cezuli, hac için Sudan'dan geçmekte iken sultanın yeğeniyle evlenmiştir. Hac yolculukları esnasında gerçekleşen evlilikler Berberi, Arap ve diğer Afrikalıların kaynaşmasına ve böylece kültürlerin yayılmasına vesile olmaktadır.⁵⁹ İbn Battûta, hac için yaptığı yolculuk esnasında Tunuslu bir devlet kâtabinin kızıyla evlenmiştir.⁶⁰ Şerif Abdurrahman el-Şinkiti, hac yolculuğu esnasında uğradığı Sudan'ı ziyareti esnasında Amune b. Abud'un kızı Hatice ile evlenmiştir. Ahmed el-Ticanî'de Şerif Abdurrahman el-Şinkiti'nin onlardan olan torunu Aişe ile evlenmiştir.⁶¹ Hac yolunda farklı kabileler ve milletler arasında evlilikler gerçekleşmiştir. Askiya Muhammed hac yolculuğu esnasında berberi bir kadınla evlenmiştir.⁶²

7. Ölüm ve Hastalıklara Etkisi

Veba ve kolera gibi salgın hastalıklar toplumları ciddi oranda etkiliyordu. Hac mevsiminde bir araya gelen hacıların kendi memleketlerine dönerken bu hastalıkları da götürmesi salgınların yayılmasını sağlıyordu. Kervanlar hastalıkları ülkeden ülkeye taşıyarak bir anlamda bulaşıcı hastalıkların yayılmasına da aracılık etmektedir.⁶³

Zaman zaman farklı hastalıklar baş göstermekteydi. Jozef Bets, 1678 yılında hac dönüşünde Kahire'de taun hastalığı görülmeye başladığını, Nil üzerinden gemi ile hareket edilirken gemide bulunanlardan bazılarının hastalandığını aktarmıştır.⁶⁴

Özellikle 19. yüzyılda kolera salgın hastalığı ilk olarak Hindistan'da görülmüş ve 1831 yılında Hindistanlı hacılar vasıtasıyla Hicaz'da hastalık yayılmaya

⁵⁷ Martin, *Sömürgeciliğe Karşı Afrikada Sufi Direniş*, 95.

⁵⁸ Emin İsmail Segagi, "el-Ratiku el-Berri ile el-Hacci (Min Nijerya): el-Tarih, ve'l Tehaddiyat ve Muavede el-İstidrak", *Mü'temiru Tarik'ul Hacci fi Afrika* (Hortum, 2016), el-Kitabu el-Rabia/149-168.

⁵⁹ Emel Bint Salih Şemraniyyü, "el-Adati ve'l-Tekalidü el-Menkuletü Abre'l el-Hacci", *Mü'temiru Tarik'ul Hacci fi Afrika* (Hortum, 2016), el-Kitabu el-Sülüsü/43-60.

⁶⁰ İbn Battûta Tanci, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, 26.

⁶¹ Alim ve abid olan Amune Hanım Tekruri ve diğer hac yolcularını misafir olarak alıyor ve onlara ikram ediyordu. İbrahim el-Hadar Hasen, "Devru el-Mereti fi el-Tevasuli el-İctimaiyyi ve'l-Diniyyi Bituruki el-Hacci Abra Vadiyi el-Nili fi el-İklîmi el-Şimaliyyi (Amune Binti Abud Nemuzecen)", *Mü'temiru Tarik'ul Hacci fi Afrika* (Hortum, 2016), el-Kitabu el-Sedis/54-65.

⁶² İbrahim Ali Yusuf eş-Şami, "Taraku'l-Hacci fi es-Sahrai el-Kübra Asru Devleti Mali ve Songay", *Mü'temiru Tarik'ul Hacci fi Afrika* (Hortum, 2016), el-Kitabu es-Sani/108-135.

⁶³ Dalyan, *Kervandan Demiryollarına Kadar yol ve Yolculuk (Kervanlar, Tüccarlar, Hacılar, Yolcular ve Eşkiyalar) Kervan*, 247.

⁶⁴ Jozef Bets, *Rihleti Jozef Bets (el-Hac Yusuf) ile Mekket'e'l Mükerrreme ve Medinete'l Münevvere*, çev. Abdurrahman Abdullah (Kahire: el-Heyetü'l Misriyyetü'l Ammetü, 1995), 75.

başlamıştır.⁶⁵ 1846 yılında Osmanlının önemli bestekârlarından İsmail Dede Efendi'nin de bulunduğu hac kafilesinden kolera sebebiyle beş bin kişi vefat etmiştir.⁶⁶ Hicaz bölgesinde, 1831 yılından 1916 yılına kadar 22 salgın meydana gelmiştir.⁶⁷ Mekke sıhhiye tabibi Kasım İzzeddin'in ifadesine göre; 8087'si kayıtsız, 5349'ı kayıtlı olmak üzere binlerce Müslüman bu hastalıktan vefat etmiştir. Hacdən dönüş yolunda ölenlerin sayısı da 16900 olmak üzere toplam 30336 kişiyi bulmaktadır.⁶⁸

Kazım Karabekir, Mekke'de kolera hastalığından yaşadıklarını anlatmıştır. Koleranın müthiş bir salgın olduğunu, halkın sokaklarda düşüp öldüğünü, sağlığı yerindeyken yakalananların düşüp öldüklerini, babasının da bu hastalığa yakalanarak öldüğünü, İstanbul'dan gönderilen sağlık ekibinin başının da koleradan öldüğünü üzümlere ifade etmiştir.⁶⁹

Hacca gidenlerin hastalık gibi sebepler yüzünden ülkesine dönüp dönemeyeceği de belli değildir. Kanim Borno'dan May Humay Abdülcilil ve May Dunema Humaniy hac yolculuğu esnasında ölen meşhur Afrikalı kimselerdendir.⁷⁰

8. Kültür Transferine Etkisi

Hac güzergâhlarında bazı şehirlerde ilim ve kültür hayatı gelişmiştir. Kültür hayatının canlı olduğu yerlerden birisi de Nil Vadisi'dir.⁷¹ Batı Afrika'da bulunan Hevsa şehri de hac yolları üzerinde bulunduğu için hacıların buluşmak için bekleyerek konakladığı önemli yerlerdendir.⁷²

Tatar hacıları Kahire'de basimevlerini ve yazarların çalışma ortamlarını ziyaret etmiştir. Tatar H. Almuşev, özellikle Muhammed Abduh gibi reformcu Mısırlı yazarlarla görüşmüştür.⁷³

Kadim zamanlardan beri İslâm dünyasının farklı bölgelerinden hac niyetiyle yola çıkan Müslümanlar Kahire'de genellikle ramazan ayında bir araya gelerek ramazan ayını burada geçirmişlerdir.⁷⁴

Hac yolculukları esnasında Kahire'ye uğrayan ve bir kısmı ilim elde etmek için burada kalanlardan dolayı Kahire'de büyük bir Mağribli nüfus yaşamakta ve Ezher'de birçok Mağribli öğrenci bulunmaktadır. İbn Tolun Mahallesinde toplamda

⁶⁵ Mehmed Şakir Bey, *Halife II. Abdülhamid'in Hac Siyaseti Dr. Mehmed Şakir Bey'in Hicaz Hatıraları*, ed. Gülden Sarıyıldız - Ayşe Kavak (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009), 244.

⁶⁶ Talip Mert, "Dede Efendi'nin Veda Hacı", *Türk Edebiyatı Aylık Fikir ve Sanat Dergisi* 434 (2009), 10-14.

⁶⁷ Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basınında 1865 Kolera Salgını, İstanbul Sağlık Konferansı ve Mirza Malkom Han", *Osmanlı Bilim Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2005), 139-150.

⁶⁸ Kasım İzzeddin, *Mekke-i Mükerrreme'de Kolera ve Hıfzıssıhha* (İstanbul, 1327), 82.

⁶⁹ Kazım Karabekir, *Hayatım* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), 42.

⁷⁰ Segagi, "el-Ratiku el-Berri ile el-Hacci (Min Nijerya): el-Tarih, ve'l Tehaddiyat ve Muavade el-İstidrak", el-Kitabu el-Rabia/149-168.

⁷¹ Hasen, "Devru el-Mereti fi el-Tevasuli el-İctimaiyyi ve'l-Diniyyi Bituruki el-Hacci Abra Vadiyi el-Nili fi el-İklîmi el-Şimaliyyi (Amune Binti Abud Nemuzecen)", el-Kitabu el-Sedis/54-65.

⁷² Hilal Görgün, "Hevsa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998).

⁷³ Aslaeva, *XIX-XX. YY. Tatarca Yazılan Hacnameler*, 38.

⁷⁴ Muhammed Lebib Betenuni, *Er-Rihletü'l-Hicaziyye li-Veliyyin-Niam el-Hac Abbas Hilmi Başa es-Sani Hıdiv Mısır* (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1329), 28.

on bin kadar Mağribli yaşamaktadır.⁷⁵ Kahire dışında İskenderiye’de de Mağriblilerin mahalleleri bulunmaktadır. Bu bölgelere gelenler önemli tarihi yerleri ve önemli kişilerin mezarlarını ziyaret eder ve burada günler, haftalar hatta aylar geçirmektedirler.⁷⁶ Dolayısıyla Mısır’ın önemli bir ilim ve kültür merkezi olduğu, Afrika’nın kuzeyinden ve batısından gelen hacılar göstermektedir.

Afrikalı Tevârik asilzadelerinden iki kişi hac için yola çıkmış Trablusgarp Savaşı’nın başladığını görünce hacca gitmekten vazgeçerek Osmanlı Devleti’nde cihada katılmıştır.⁷⁷

Kazım Karabekir, Mekke’de hac kabilelerinin eğlencelerini anlatmaktadır. *“Hac vakti eğlenceler çoğalırdı. Dünyanın her tarafından gelen Hintli adamlar görülürdü. Hintlilerden ateş oyunu yapanları hayretle seyrederdim. Garip garip oyunlar görürdük. Sudanlılar, bedeviler her biri bir türlü... Hacıların kabile kabile karşılaşması, mahmillerin gelip gitmesi birer âlem idi. Hükümetin önü yüksekçe idi, buradan seyrederdik.”*⁷⁸

İslâm’ın girmesiyle beraber giyim kuşamda da bir kaynaşma oluşmaktadır. Müslüman toplumlarda özellikle Hicaz ve Kuzey Afrika’da gördükleri giysi türlerini hac yolcuları alıp kullanmaktadırlar.⁷⁹ Hac yolcuları sayesinde farklı kültürlere mensup giysi çeşitleri İslâm âleminin farklı bölgelerine taşınmıştır.

Hacılar, hac vesilesiyle diğer Müslüman toplumlarda gördükleri bazı âdet ve uygulamalardan beğendiklerini kendi memleketlerine götürmüşlerdir. Evlilik, bayram, ramazan etkinliklerini bu cümleden sayılabilir. Hacılar döndüklerinde sultan, emir ve halk hep beraber hacıları karşılamakta ve tebrik ederek onlara hediye vermekteydiler. Hacılar vasıtasıyla Kur’anı ezberleyenler için yapılan kutlamalar, mevlit kutlamaları İslâm dünyasında en meşhur yayılmış uygulamalardır.⁸⁰ Örnek olarak Niyani şehrinde ramazan geceleri ve kadir gecesini ihya etme çalışmaları İslâm coğrafyalarından izler taşımaktadır.⁸¹

Fakir hacılar, yolculuk esnasında gittikleri yerlerde çiftçilik, ziraat, çobanlık, temizlik vb. işler yaparak geçimlerini kazanıyor ve yollarına devam ediyorlardır. Batı Afrika’dan gelen fakir hacılar Sudan’ın Cezire bölgesindeki tarlalarda, özellikle pamuk tarlalarında çalışmak için gelir ve işler bitince hac yol paralarını çıkarttıktan sonra yollarına devam ederlerdi. Senegal ve Etiyopya’dan Savan boyunca Sudan’ın Cezire bölgesine doğru göçler devam etmektedir. Hac yolcularından bazıları kalıcı olarak bu bölgelere yerleşmektedir.⁸² Sudan’da Nil Nehri’nin yanında bulunan

⁷⁵ Özen Tok, “Osmanlı Döneminde Mağrib Hacıları ve Mısır Hac Kafilesi”, *Osmanlı Döneminde Mağrib ve Batı Akdeniz* (Rabat, 2009), 153-168.

⁷⁶ el-Taziyyü, “Tariku el-Hacci Ba’de el-Sakafi vel-Hazari”, 9-29.

⁷⁷ Ahmet Kavas, “Büyük Sahra’da Gat Kazasının Kurulması ve Osmanlı-Tevârik Münasebetleri”, *İslami Araştırmalar Dergisi* 3 (1999), 171-195.

⁷⁸ Karabekir, *Hayatım*, 42.

⁷⁹ Şemraniyyü, “el-Adati ve’l-Tekalidü el-Menkuletü Abre’l el-Hacci”, el-Kitabu el-Sülüsü/43-60.

⁸⁰ eş-Şami, “Taraku’l-Hacci fi es-Sahrai el-Kübra Asru Devleti Mali ve Songay”, el-Kitabu es-Sani/108-135.

⁸¹ Mouhamed Gueye, *XIII. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Kadar Batı Afrika’da İslamiyet’in Yayılışı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 109.

⁸² Bidui Riyazı Abdu el-Semi’, “Huccacu Garbu Afrikıyya fi Mintıkati el-Cezirati bi el-Sudani”, *Mü’temiru Tarik’ul Hacci fi Afrika* (Hortum, 2016), el-Kitabu es-Sülüsü/61-80.

Kesela şehrinin olduğu bölge verimli arazilere sahiptir ve bu bölgede pamuk ve benzeri üretim yapılmaktadır. Mevsimlik işçilere ihtiyaç bulunmaktadır. Bu mevsimlik işçiler Batı Afrika bölgelerinden hac için yola çıkan kimselerden karşılanmaktadır.⁸³

Hac yolculuk menzillerinden bazıları zamanla yerleşim yerine dönüşmektedir. Medayin-i Salih, Hicaz Demir Yolu hattının tamirat fabrikası, makine mahzeni, amele evleri, askerler ve memurlar ve mültezim mahalleri ile yeni bir kasabaya dönmüştür.⁸⁴

Sonraki dönemlerde kurulan telgraf hattı ile haberleşme sağlandığı gibi, hac kafileleri de yollarını kaybetme tehlikesinden kurtulmalarına yardımcı olmuştur.⁸⁵ Sadık el-Müseyyeb, telgraf direklerinin hac yolcularına yardımını anlatmaktadır, “*Hattın inşasından evvel bir yolcu, hac kafilesinden ayrılmaya cesaret edemezdi. Yorgunluk veya başka bir sebeple geri kalanlar, sonradan yolu bulamazlar, çölde şuraya buraya saparlar, böylece niceleri açlıktan, susuzluktan telef olurdu. Şimdi, telgraf hattının her bir direği, adeta bir kurtuluş ve selamet rehberi, birer güvenlik görevlisi oldu. Artık şaşırın yoktur. Bazı yoksullar, kafileyi beklemeden, direkler boyunca yürüyerek Suriye’den Hicaz’a yürüyüp gidiyor.*”⁸⁶

Hacılar arasında tarih, coğrafya ve sözlük gibi çalışma yapan hac yolcuları bulunmaktadır. Hasan el-Vezzan, 1516 yılında memleketi Fas’tan itibaren uğradığı yerlerde kültürel ve coğrafi durumlar ile kabile yapıları hakkında bilgiler toplamıştır. Geçtiği şehirlerin antropolojisi, âdet ve gelenekleri, mimarisi, medreseleri, çarşıları ve pazarları hakkında topladığı bilgileri kaydetmiştir.⁸⁷

Cava’da hacı olup ülkelerine dönenler toplumda özellikle de kırsal kesimlerde önemli bir statü kazanır adeta evliya muamelesi görmüştür. Hacı unvanını alarak toplum nezdinde önemli bir yer edinen insanların muhalefetinden çekinen Hollanda sömürge yönetimi 19. yüzyılda ağır vergiler gibi caydırıcı engeller çıkartarak hacca gidenlerin sayısını kısıtlamaya çalışmıştır.⁸⁸

Batı Afrika’dan yapılan Mansa Musa ve Askiya Muhammed gibi meşhur kralların hacları sayesinde bu bölgeler İslâm dünyası tarafından tanınmıştır.⁸⁹ Mansa Musa’nın haccından sonra çoğu Mısırlı ve Magripli olan birçok yabancı Mali’ye gelerek yerleşmiştir. Bunlardan birisi de meşhur Gırnatalı mimar ve şair es-Salihi’dir.⁹⁰

⁸³ Şadiye el-Seyyid el-Hasen, “Devru Rihleti el-Hacci fi el-Ziraati bi el-Sudani: Vilayetü Kesela Nemuzecen”, *Mü’temiru Tarik’ul Hacci fi Afrika* (Hortum, 2016), el-Kitabu el-Sedis/121-135.

⁸⁴ Ali Suat, *Bir Osmanlı Bürokratinin Suriye, Irak ve Arabistan Seyahatnamesi*, ed. N. Ahmet Özalp (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2019), 266.

⁸⁵ Sadık el-Müeyyed, *Afrika Sahra-yı Kebiri’nde Seyahat*, ed. H. Bostan - N. Omaç (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2018), 19.

⁸⁶ Sadık el-Müeyyed, *Habeş Seyahatnamesi*, ed. Mustafa Baydemir (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999), 34.

⁸⁷ Hüseyin Ali Kays Muhammed el-Kaysiyyü, “el-İttisalü el-Sekafiyü Abra el-Tariki el-Hacci İnde el-Hasen el-Vezzan el-Fasi t. Ba’de 957 h. Fi Kitabihi (Vasfu Afrikiyye)”, *Mü’temiru Tarik’ul Hacci fi Afrika* (Hortum, 2016), el-Kitabu el-Sebia/177-202.

⁸⁸ Kargılı, *Kutsal Yolculuk Hac: Kartpostallarla Hac Yolu*, 232.

⁸⁹ Musa, *Batı Afrika’nın İslamlaşması ve Songhai İmparatorluğu (M.1464-1591)*, 127.

⁹⁰ Monteil, *Afrika’da İslam*, 90.

Bazı Afrikalı hacılar hacdan döndükten sonra şehir dahi kurmuştur. 1142 yılında Moritanya'da dört arkadaş hac dönüşü Veddan şehrini, başka bir gurup hac da Teşyit şehrini kurmuştur. Bu şehirlere farklı bölgelerden gelen Araplar da yerleşmiştir.⁹¹

9. Seyahat Kültürüne Etkisi

İslâm dünyasının genişlemesi ve İslâm'ın seyahati teşvik etmesi sonucu İslâm dünyasında seyahatler artmıştır. İlim, elçilik, ticaret ve hac yolculuğu başta olmak üzere birçok amaçla seyahat yapılmıştır.⁹²

Müslümanların seyahate çıkmalarında en önemli dini etkenlerin başında Haremeyn'de bulunan kutsal mekânları ziyaret etme isteği gelmektedir. Gücü yeten Müslümanların hac farızasını eda etmek için bu seyahate çıkması İslâm'ın ilk gününden beri devam eden önemli yolculuklardandır.⁹³ Hac ibadeti sayesinde her yıl İslâm dünyasının farklı bölgelerindeki Müslümanların düzenli olarak yolculuk yapma geleneği oluşmuştur.⁹⁴

Hac yolcuğuna çıkan hacıların yazdıkları günlük ve seyahatnameler sayesinde yol güzergâhında bulunan ticaret etkinlikleri, şehir, kabileler, çöller, dağlar ve hac kervanı gibi birçok konuda bilgi sahibi olunmuştur.⁹⁵ Süleyman Şefik, Abdari, Ayyaşi, Ammar el-Cezairi'nin kaleme aldığı seyahatnameler tamamen hac yolculuklarından oluşmaktadır.⁹⁶ Genel seyahat türü olmasına rağmen içerisinde hac konusuyla ilgisi bulunan ve Avrupalıların İslâm adı altında yaptıkları hac seyahatleri de bulunmaktadır. Bunlardan en meşhurları İbn Battûta, Jozef Bets, Ali Bey el-Abbasi'dir.⁹⁷

Hac için yazılan seyahatname türü eserlerde hacıların konaklayacağı menziller ve menzillerin birbirlerine uzaklıkları, menzillerde su bulunup bulunmadığı gibi hacıları ilgilendiren önemli konular da işlenmektedir.⁹⁸

Sonuç

Geçmiş dönemlerde hac yolculukları zahmetleriyle beraber içerisinde birçok güzellikler de barındırmaktadır. Yolculukların uzun zaman alması hacıların yolculuk esnasında ilim ve kültürle ilgilenmelerini artırmıştır. Hatta bazı hacılar, yolcuğa

⁹¹ Eymen el-Sisi, "el-Devru el- Hacci ve Kavafilihü fi Eslemeti Garbı Afrikiyya", *Mü'temiru Tarik'ul Hacci fi Afrika* (Hortum, 2016), el-Kitabu es-Rabia/66-104.

⁹² Ahmet Özel, "Hac (Seyahatnâmeler)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996), 14/413.

⁹³ Hicaz'da İslam öncesi de seyahat kültürü bulunmaktadır. Kuran'da Kureyş Suresi örnek olarak verilebilir. Neval Abdurrahman el-Şevabak, *Edebü'r Rihlati'l Endülüsiyye ve'l Mağribiyye Hatta Nihayeti'l Karni'l Tasiği'l Hicriyyi* (Amman: İmaratü'l Cevheretü'l Kudüs, 2007), 17.

⁹⁴ Mustafa Çağrı, "Seyahat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2009), 37/8.

⁹⁵ Suraya Faroqhi, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?*, çev. Zeynep Altok (İstanbul: Türk Vakfı Yurt Yayınları, 2003), 186.

⁹⁶ Belhamisi, *El-Cezairü Min Hilali Rihlete'l Mağribiyyeti fi'l Ahd'i'l Osmaniyyi*, 12.

⁹⁷ Ali Bey el-Abbasi, 1807 yılında hac için Mekke'ye gittiğinde Mekke Suud'un elinde bulunmaktaydı. Salih bin Muhammed Süneydi, *Mekketü'l Mükerremetü fi Rihletin Ali Bey el-Abbasi H.1221/M.1807*, (Mekketü'l Mükerreme: Merkezün Tarihü Mekketü'l Mükerreme, ts.), 287.

⁹⁸ Burak Gani Erol, "Memlûklüler Zamanında Mısır Hac Güzergâhı-Kahire'den Mekke'ye Uzanan Kutsal Yolculuk", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2019), 264-314.

çıkarken başladıkları Kur'an hıfzını evlerine dönmeden tamamlamıştır. Bu yolculuklar hacıların içsel bir yolculuğuna da dönüşerek Kâbe'de hacı olarak taçlanmışlardır. Hacılar, yolculukları esnasında birçok şehirden geçmiş ve o şehirlerin ilmi ve kültürel çalışmalarından istifade etmişlerdir. Bugün ulaşım teknolojisinin gelişmesi eski meşakkatli yolculukların yapılmasını azaltmasıyla beraber hala hac, Hicaz'da hacıların buluşmasına ve farklı kültürlerin kaynaşmasına fırsat vermektedir. Hac yolculuklarının etkileri İslâm toplumlarının içlerine sinmiştir. Bu etkileri görmek için birçok çalışma yapmak gerekmektedir.

Kaynakça

- Abidoğlu, İsa. *Bir Sosyal Fenomen Olarak İslam'da Hac Olgusu*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2021.
- Ahmed, Hasan Mekki Muhammed. "Turuku el-Hacci el-Afrikiyyeti el-Kadimeti el-Tekalidi ve el-Meğza ve'l Mazmunu". *Mü'temiru Tarik'ul Hacci fi Afrika*. el-Kitabu el-Sedis/101-107. Hortum, 2016.
- Ali, Halid Muhammed Muhammed. "Eseru Rihlete el-Hacci Ala el-Enşitati el-İkdisadiyyeti fi Garb-ı Afrikiyye fi el-Fetrati Kable ve Ba'de el-İsti'mari". *Mü'temiru Tarik'ul Hacci fi Afrika*. el-Kitabu es-Sebia/27-48. Hortum, 2016.
- Aslaeva, Aigul. *XIX-XX. YY. Tatarca Yazılan Hacnameler*. Konya: Necmeddin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Belhamisi, Mulaye. *El-Cezairü Min Hilali Rihlete'l Mağribiyyeti fi'l Ahd'l Osmaniyyi*. Cezair: Şirketü'l Vataniyye, 1981.
- Betenuni, Muhammed Lebib. *Er-Rihletü'l-Hicaziyye li-Veliyyin-Niam el-Hac Abbas Hilmi Başa es-Sani Hıdiv Mısır*. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1329.
- Bets, Jozef. *Rihleti Jozef Bets (el-Hac Yusuf) ile Mekkete'l Mükerrime ve Medinete'l Münevvere*. çev. Abdurrahman Abdullah. Kahire: el-Heyetü'l Mısriyyetü'l Ammetü, 1995.
- Bimeba, Adem. "Tariku'l el-Hacci bi Garbi Afrikiyye: Kiraetun Tarihiyyetun fi el-Eseri el-Hazariyyi Lirihleti el-Hacci Ömer el-Futi". *Mü'temiru Tarik'ul Hacci fi Afrika*. el-Kitabu es-Sülüsü/29-42. Hortum, 2016.
- Burckhardt, John Lewis. *Arabistan Seyahatleri*. çev. Yusuf Yazar. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2019.
- Buzenkad, Muhammed. "Rihletü'l Hacci bi'l Garbi es-Sahraviyyi Hilale'l Fetrati'l İsta'mariyyeti". *Mü'temiru Tarik'ul Hacci fi Afrika*. el-Kitabu es-Sani/41-58. Hortum, 2016.
- Cingutu, Adem Abdullah. "Edebu el-Rihleti fi Edei Menesiki el-Hacci ve'l Umreti Lilşeyh Abdülkadir el-Taliki". *Mü'temiru Tarik'ul Hacci fi Afrika*. el-Kitabu es-Sebia/203-218. Hortum, 2016.
- Coşkun, Menderes. "Osmanlı Türkçesiyle Kaleme Alınmış Edebî Nitelikli Hac Seyahatnâmeleri". *Türkler*. ed. Hasan Celal Güzel vd. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Çağrı, Mustafa. "Seyahat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. C. 37. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2009.
- Dalyan, Murat Gökhan. *Kervandan Demiryollarına Kadar yol ve Yolculuk (Kervanlar, Tüccarlar, Hacılar, Yolcular ve Eşkiyalar) Kervan*. Ankara: Altınpost Yayıncılık, 2014.
- Davud, Amir İsmail. "İshemetü Turuki el-Hacci fi Neşri el-İslami ve'l-Lügati el-Arabiyyeti fi Nijerya". *Mü'temiru Tarik'ul Hacci fi Afrika*. el-Kitabu el-Rabia/32-47. Hortum, 2016.
- Durant, Will. *İslam Medeniyeti*. çev. Orhan Bahaeddin. İstanbul: Tercüman Gazetesi, ts.

- Dursun, Davut. "Çad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. C. 8. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1993.
- Erol, Burak Gani. "Memlûklüler Zamanında Mısır Hac Güzergâhı-Kahire'den Mekke'ye Uzanan Kutsal Yolculuk". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2019), 264-314.
- Evliya Çelebi. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Mısır-Sudan-Habeşistan-Somali- Cibuti-Kenya-Tanzanya*. ed. Seyyit Ali Kahraman. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- Eyyüb, Muhammed Salih. "Devru Rihleti'l Haccı fi el-Tekaribi Beyne Kabaili Ğarbi Afrikiyya Havle Buhayaratu Şad". *Mü'temiru Tarik'ul Haccı fi Afrika*. el-Kitabu el-Sebia/99-134. Hortum, 2016.
- Faroqı, Surayıya. *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?* çev. Zeynep Altok. İstanbul: Türk Vakfı Yurt Yayınları, 2003.
- Galbun, Ebu Abdullah Muhammed b. Halil İbn. *Tarih-i İbn Galbun Derbeyanı Trablusgarb*. çev. Mehmed Nehiceddin. İstanbul: Ceride-i Havadis Matbaası, 1284.
- Görgün, Hilal. "Hevsa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. C. 17. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998.
- Gueye, Mouhamed. *XIII. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Kadar Batı Afrika'da İslamiyet'in Yayılışı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Guryani, Muhammed İzzeddin. *Mezhebü'l-Maliki en-Neşetü ve'l Mevatini ve Eseruhu fi'l İstikraü'l İctimaiyyi*. Trablus: Camiatü'l Da'vetü'l İslamiyyetü, 2010.
- Hadi, Mustafa el-Bekri el-Tayyib el-Şeyh el-. "Devru Kavafili el- Haccı fi Neşri el-Mezhebi el- Malikiyyi fi Afrikiyya". *Mü'temiru Tarik'ul Haccı fi Afrika*. el-Kitabu el-Rabia/168-181. Hortum, 2016.
- Hasen, İbrahim el-Hadar. "Devru el-Mereti fi el-Tevasuli el-İctimaiyyi ve'l-Diniyyi Bituruki el-Haccı Abra Vadiyi el-Nili fi el-İklımı el-Şimaliyyi (Amune Binti Abud Nemuzecen)". *Mü'temiru Tarik'ul Haccı fi Afrika*. el-Kitabu el-Sedis/54-65. Hortum, 2016.
- Hasen, Şadiye el-Seyyid el-. "Devru Rihleti el-Haccı fi el-Ziraati bi el-Sudani: Vilayetü Kesela Nemuzecen". *Mü'temiru Tarik'ul Haccı fi Afrika*. el-Kitabu el-Sedis/123-135. Hortum, 2016.
- Hayik, Münzir Muhammed. "Kavafilü Haccı İfrikıyye el-Garbiyyeti ve Devruhu fi el-Alakati v'el-Tevasuli Abra Şemeli el-Karrati". *Mü'temiru Tarik'ul Haccı fi Afrika*. el-Kitabu es-Sülüsü/142-146. Hortum, 2016.
- İbn Battuta Tanci, Ebu Abdullah Muhammed. *İbn Battuta Seyahatnamesi*. çev. A. Sait Aykut. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019.
- İbrahim, Sami Mazi. "Eseru Turuki el-Haccı fi el-Tevasuli el-Lügaviyyi (Dirasetün Epistemolojiyyetün)". *Mü'temiru Tarik'ul Haccı fi Afrika*. el-Kitabu el-Rabiu/1-31. Hortum, 2016.
- İbrahimoğlu, Bilal. *Abdurrahman İbnü'l-Kasım ve Maliki Mezhebi İçerisindeki Konumu*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- İmam, Muhammed Kemaleddin. "Tarikun el-Haccı ve Kavafiluhu: fi el-Tarihi el-Sekafıyyü". *Turuku el-Haccı: Cüsurun Li't-Tevasuli el-Hazari Beyne el-Şuubi*. 361-374. Kahire, 2002.
- İmam, Üsame Mügajı. "Devru Rihleti el- Haccı fi Neşri el-Sekafeti ve'l Ulumi el-İslamiyyeti fi Biladi el Hevsa". *Mü'temiru Tarik'ul Haccı fi Afrika*. el-Kitabu el-Rabia/144-153. Hortum, 2016.
- İzzeddin, Kasım. *Mekke-i Mükerreme'de Kolera ve Hıfzıssıhha*. İstanbul, 1327.
- Kahraman, Kemal. *Afrika'da Bir Direniş Öyküsü Osman Dan Fodio ve Sokoto Hilafeti*. İstanbul: İlke Yayıncılık, 2017.

- Karabekir, Kazım. *Hayatım*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- Kargılı, M. Murat. *Kutsal Yolculuk Hac: Kartpostallarla Hac Yolu*. İstanbul: Denizler Kitabevi, ts.
- Kasım Ahmed, Ahmed. "Turuku Kavafili el-Tüccari ve'l Hacci fi el-Sudane el-Evsatı ve Eserihi fi Revdidil el-Alakati Beynehü ve Beyne el-Şimali ve'l Meşriki el-İslamiyyi". *Mü'temiru Tarik'ul Hacci fi Afrika*. el-Kitabu es-Sülüsü/16-28. Hortum, 2016.
- Kavas, Ahmet. "Afrika'da İslam'ın Yayılışı". *Afrika'da İslamiyet –Dünü, Bugünü, Yarını-*. ed. Ahmet Kavas. 147-177. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.
- Kavas, Ahmet. "Batı Afrika'da Fransız Sömürgeciliği Karşısında Malili Marabuların Mücadelesi". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2006), 67-102.
- Kavas, Ahmet. "Büyük Sahra'da Gat Kazasının Kurulması ve Osmanlı-Tevarik Münasebetleri". *İslami Araştırmalar Dergisi* 3 (1999), 171-195.
- Kavas, Ahmet. "Hac İbadetiyle Taçlanan Afrikalılar". *Din ve Hayat TDV İstanbul Müftülüğü Dergisi* 3 (2007), 64-68.
- Kavas, Ahmet. *Osmanlı'nın Merkezi Afrika'ya Açılan Kapısı Fizan Sancağı*. İstanbul: Alelmas Yayıncılık, 2018.
- Kaysiyyü, Hüseyin Ali Kays Muhammed el-. "el-İttisalü el-Sekafiyü Abra el-Tariki el-Hacci İnde el-Hasen el-Vezzan el-Fasi t. Ba'de 957 h. Fi Kitabihî (Vasfu Afrikiyye)". *Mü'temiru Tarik'ul Hacci fi Afrika*. el-Kitabu el-Sebia/177-202. Hortum, 2016.
- Koloğlu, Orhan. "Osmanlı Basınında 1865 Kolera Salgını, İstanbul Sağlık Konferansı ve Mirza Malkom Han",. *Osmanlı Bilim Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2005), 139-150.
- Lewis, Bernard. *Ortadoğu*. çev. Selen Y. Kölay. Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2003.
- Lononse, Lena. *El-Nakdu'l Tatbikiyyü Fi'l Rihlati'l Mağribiyyeti Fi'l Karneyni 'l Sebii ve'l Semini'l Hicriyyin*. Batna: Camiatü'l Haccu'l Hadari, 2014.
- Martin, B. G. *Sömürgeciliğe Karşı Afrikada Sufi Direniş*. çev. Fatih Tatlıoğlu. İstanbul: İnsan Yayınları, 1988.
- Marty, Paul. *Etude Sur L'islam Et Les Tribus Maures: Les Brakna*. Paris: Ernest Leroux, 1921.
- Mert, Talip. "Dede Efendi'nin Veda Hacci". *Türk Edebiyatı Aylık Fikir ve Sanat Dergisi* 434 (2009), 10-14.
- Monteil, Vincent. *Afrika'da İslam*. çev. İzzet Tanju. İstanbul: Pınar Yayınları, 1992.
- Muhtar, Akil - Ömer, Besim. *Kolera Hastalığında İttihazi Lazım Gelen Tedabir ve Etıbbaya Rehber*. İstanbul, 1327.
- Musa, Mudasıru. *Batı Afrika'nın İslamlaşması ve Songhai İmparatorluğu (M.1464-1591)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Müeyyed, Sadık el-. *Afrika Sahra-yı Kebiri'nde Seyahat*. ed. H. Bostan - N. Omaç. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2018.
- Müeyyed, Sadık el-. *Habeş Seyahatnamesi*. ed. Mustafa Baydemir. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999.
- Nevvab, Avatıfe binti Muhammed Yusuf. *Kitebu'l-Rihleti fi'l Mağribi'l Aksa Masdarun min Masadirin Tarihi'l Hicaz Fi'l Karneyni'l Hadi Aşara ve'l Seni Aşara'l Hicriyyin*. Riyad: Daratü'l Meliki'l Abdülaziz, 1429.
- Öğüt, Salim. "Hac". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. C. 14. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996.
- Özel, Ahmet. "Hac (Seyahatnâmeler)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. C. 14. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996.
- Sa'dullah, Ebu'l-Kasım. *Tarih'ul-Cezairi's-Sekafi: 1500-1830*. Beyrut: Darü'l-Garbi'l-İslami, 1998.
- Sakin, Taha Abdurrahman. "Devru Rihleti el-Hacci ve Eseruhe fi Te'limi el-Lügati el-Arabiyyeti fi Afrikiyye Nijerya Nemuzecen". *Mü'temiru Tarik'ul Hacci fi Afrika*. el-Kitabu el-Rabia/188-204. Hortum, 2016.

- Salahaddin Bey, Ahmed. *Kâbe Yollarında Surre Alayı Hatıraları*. ed. Yusuf Çağlar - İsmail Kara. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017.
- Segagi, Emin İsmail. "el-Ratiku el-Berri ile el-Hacci (Min Nijerya): el-Tarih, ve'l Tehaddiyat ve Muavede el-İstidrak". *Mü'temiru Tarik'ul Hacci fi Afrika*. el-Kitabu el-Rabia/149-168. Hortum, 2016.
- Semi', Bidui Riyazı Abdu el-. "Huccacu Garbu Afrikiyya fi Mintikati el-Cezirati bi el-Sudani". *Mü'temiru Tarik'ul Hacci fi Afrika*. el-Kitabu es-Sülüsü/61-80. Hortum, 2016.
- Shillington, Kevin. *Afrika Tarihi*. çev. Halil Doğan Aydoğan. İstanbul: İnkilâb Yayınevi, 2020.
- Sisi, Eymen el-. "el-Devru el- Hacci ve Kavafilihü fi Eslemeti Garbı Afrikiyya". *Mü'temiru Tarik'ul Hacci fi Afrika*. el-Kitabu es-Rabia/66-104. Hortum, 2016.
- Soumana, Youssoufa. *Batı Afrika'da Arap Edebiyatı ve Sömürgecilik Karşısındaki Rolü*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2021.
- Suat, Ali. *Bir Osmanlı Bürokratin Suriye, Irak ve Arabistan Seyahatnamesi*. ed. N. Ahmet Özalp. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2019.
- Süneydi, Salih bin Muhammed. *Mekketü'l Mükerrermetü fi Rihletin Ali Bey el-Abbasi H.1221/M.1807*. Mekkete'l Mükerreme: Merkezün Tarihü Mekketü'l Mükerreme, ts.
- Şakir Bey, Mehmed. *Halife II. Abdülhamid'in Hac Siyaseti Dr. Mehmed Şakir Bey'in Hicaz Hatıraları*. ed. Gülden Sarıyıldız - Ayşe Kavak. İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.
- Şami, İbrahim Ali Yusuf eş-. "Taraku'l-Hacci fi es-Sahrai el-Kübra Asru Devleti Mali ve Songay". *Mü'temiru Tarik'ul Hacci fi Afrika*. el-Kitabu es-Sani/108-135. Hortum, 2016.
- Şemraniyyü, Emel Bint Salih. "el-Adati ve'l-Tekalidü el-Menkuletü Abre'l el-Hacci". *Mü'temiru Tarik'ul Hacci fi Afrika*. el-Kitabu el-Sülüsü/43-60. Hortum, 2016.
- Şerid, Ahdar. "Devru el-Tarikati el-Senusiyyeti fi el-Neşri el-İslami fi Afrikiyye". *Mü'temiru Tarik'ul Hacci fi Afrika*. el-Kitabu es-Sebia/219-236. Hortum, 2016.
- Şevabak, Nevval Abdurrahman el-. *Edebü'r Rihlati'l Endülüsiyye ve'l Mağribiyye Hatta Nihayeti'l Karni'l Tasiği'l Hicriyyi*. Amman: İmaratü'l Cevheretü'l Kudüs, 2007.
- Şeyhali, Sabah İbrahim. "Eseru Rihlete el-Hacci fi Nüşüi el-Vazaifi ve el-Müessesati el-İdariyyeti ve Tetavvuruhe fi Biladi el-Sudane el-Garbiyyi". *Mü'temiru Tarik'ul Hacci fi Afrika*. el-Kitabu el-Sebia/1-26. Hortum, 2016.
- Taziyyü, Abdulhadi el-. "Tariku el-Hacci Ba'de el-Sakafi vel-Hazari". *Turuku'l-Hacci: Cüsurun Li't-Tevasuli el-Hazari Beyne'l-Şuubi*. 9-29. Kahire, 2002.
- Tok, Özen. "Osmanlı Döneminde Mağrib Hacıları ve Mısır Hac Kafilesi". *Osmanlı Döneminde Mağrib ve Batı Akdeniz*. 153-168. Rabat, 2009.
- Üçel, Gülgün. *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Velid, Zühri. "Edebü'l Rihleti'l Cezairiyyin ila Mekkete ve'l Medinete: Dirasetün Vasfiyyetün Tahliliyye". *Mecelletü'l Dirasetü'l Lügaviyye ve'l Edebiyye* 1 (2012), 149-169.
- Yılmaz, Hasan Kamil. "Ayyaşi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. C. 4. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1991.